

22. Токарев С. А. Религия в истории народов мира / С. А. Токарев. — М. : Политиздат, 1965. — 624 с.  
23. Токарев С. А. Обычаи и обряды как объект этнографического исследования / С. А. Токарев // Советская Энциклопедия. — 1980. — № 2. — С. 26–36.  
24. Токарев С. А. Ранние формы религии / С. А. Токарев. — М. : Политиздат, 1990. — 622 с.  
25. Чистов В. Я. Обряд / В. Я. Чистов // Большая Советская Энциклопедия : в 30 т. — М. : Советская энциклопедия, 1974. — Т. 18. — С. 231.

**Всеволод Ивакин**

#### **СОВРЕМЕННАЯ ТАФОЛОГИЯ: ОСНОВНЫЕ ПОНЯТИЯ И ИНФОРМАЦИОННЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ**

*Статья посвящена вопросам изучения тафологии — раздела нефрологии, исследующего сферу деятельности человека, связанной с захоронением умерших членов социума. Автор анализирует ее применение в современной исторической и археологической науках.*

**Ключевые слова:** тафология, погребальные традиции, обряд, смерть, мировоззрение.

**Vsevolod Ivakin**

#### **MODERN TAPHOLOGY: BASIC TERMS and INFORMATIVE CAPABILITIES**

*The article deals with the problems of taphology — branch of nephrology examining human activities related to the burial of deceased members of society. The author analyzes its implementation in modern historical and archaeological sciences.*

**Key words:** taphology, burial traditions, ritual, death, worldview.

УДК 908:94(477)

**Дарія Черкаська**

#### **ПРО ВІДНОВЛЕННЯ РОБОТИ ОЛЬВІЙСЬКОГО ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНОГО ЗАПОВІДНИКА У ПІСЛЯВОЄННІ РОКИ**

*У статті розглянуто проблеми відновлення діяльності одного з найбільших заповідників України — «Ольвії» — у 1945–1952 рр. У цей період співробітники Заповідника здійснювали дослідницькі роботи, розширивши площу вивчення пам'ятки розкопками ряду навколишніх поселень, а також відродили господарську базу та туристичну діяльність.*

**Ключові слова:** Ольвія, Л. М. Славін, заповідна справа, післявоєнний період, історико-археологічний заповідник, музейна справа.

Історико-археологічний заповідник «Ольвія» (далі — Заповідник) отримав цей статус у 1926 р. і до сьогодні є одним із найбільших в Україні.

Відомо, що Миколаївщина, як і значна частина території тодішньої УРСР, значно постраждала під час німецько-фашистської окупації. Тому в перше п'ятиріччя після Другої світової війни відбувалося відновлення всіх сфер життя. Після повернення до Києва у 1944 р. з евакуації Академії наук УРСР, почалося активне відродження науково-дослідної роботи, серед іншого — з дослідження археологічних пам'яток. 7 липня 1944 р. як структурний підрозділ Академії наук УРСР

було відновлено Інститут археології, який очолив Л. М. Славін, кандидат історичних наук, член-кореспондент АН УРСР, засновник і завідувач кафедри археології Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка.

На той час Ольвійський заповідник був структурним підрозділом Інституту археології АН УРСР. Коротко до теми відновлення роботи Заповідника у своїх наукових працях звертався і Л. М. Славін [1; 11; 12; 13]. У статті В. М. Корпусової окреслено роль самого Л. М. Славина як директора Інституту археології АН УРСР [5]. Дослідженням Ольвійської хори присвячено статтю С. Б. Буйських [2]. Свої спогади залишив

безпосередній учасник післявоєнних експедицій Є. В. Максимов [6]. Важливим джерелом для вивчення проблеми є матеріали персонального фонду Л. М. Славина (фонд 17), які зберігаються в Науковому архіві Інституту археології Національної академії наук України, зокрема звіти про роботу Заповідника, доповідні записки, газетні публікації та ін.

Метою статті є визначення ролі голови археологічної експедиції і директора Ольвійського заповідника Л. М. Славина у відновленні науково-дослідної, господарської та екскурсійної діяльності «Ольвії» у період з першого повоєнного року до моменту повернення Заповідника до складу Інституту археології АН УРСР у 1952 р.

Після Другої світової війни, коли в «Ольвію» вперше повернулися археологи, було необхідно оцінити масштаби збитків і почати відновлення роботи Заповідника та експедиції. Археологічні дослідження, згідно з В. М. Корпусовою, поновлюються в 1945 р. як дослідження «варварського заgonу» (вивчали хору) в такому складі: начальник загону П. М. Шульц, архітектор О. М. Карасьов, старший науковий співробітник О. В. Милорадович і аспірант Захаров [5, 29–30]. Важливість вивчення Ольвійської хори Л. М. Славін відзначив ще в статтях воєнної доби, що публікувалися під час евакуації. У них він узагальнював довоєнні дослідження: «Повністю збагнув, що без сучасних досліджень Ольвії, давніх городищ і могильників низових районів Буго-Дніпровського басейну, не може бути і мови про повне і всебічне вивчення і правильне розуміння історії і культури Ольвії» [13, 78].

Л. М. Славін у своїй доповідній записці, датованій 1946 р., залишив опис стану Заповідника після відновлення діяльності останнього. Вчені застали розкопки покинутими, частково були зруйновані підвалини античних будівель. На території Ольвії німці залишили земляні укріплення і споруди, що врізалися в розкопи та недосліджені ділянки. При цьому значної шкоди було завдано і господарській частині Заповідника, адміністративним, службовим спорудам (зруйнована д्रो-тяна загорожа, навіси над дромосами склепів, сильно постраждав будинок для інвентаризації знахідок, склад Заповідника, викрадено значну частину устаткування). Головне: «Німці вивезли з Ольвії музей Заповідника, де були зібрані експонати для екскурсантів і зразки всіх груп знахідок, які зустрічаються при розкопках. В цілому Ольвійському заповіднику, справі вивчення Ольвії та греко-скіфського періоду давньої історії України завдано величезної шкоди» [7, 4–6].

Першочерговою метою колективу експедиції і Заповідника було відновлення науково-дослідної роботи «Ольвії», реконструювання господарських та науково-допоміжних споруд, реставрація й консервування пам'ятки. У своїй доповідній

записці Л. М. Славін перелічує серед основних завдань на 1946 р. такі: 1) відновлення археологічних розкопок Ольвії; 2) керування дослідницькою роботою з ольвійської тематики в різних установах СРСР; 3) відновлення робіт з реставрації та консервації монументальних пам'яток Ольвії як міста-музею; 4) відновлення науково-допоміжних споруд Ольвійського заповідника; 5) оновлення господарських служб і устаткування Заповідника; 6) поновлення екскурсійної роботи в Ольвії [7, 6].

Важливою віхою в історії Ольвійського заповідника стала постанова Ради міністрів УРСР від 1 квітня 1946 р. № 510 про виокремлення Ольвії в окрему структуру Академії наук УРСР [8, 1]. До 1938 р. Заповідник підпорядковувався Народному комісаріату просвіти, далі був переданий Радою народних комісарів УРСР до складу Академії наук УРСР як підрозділ Інституту археології. Виділення Ольвійського заповідника в окрему наукову установу привело до збільшення фінансування — кошти поступали вже безпосередньо в Заповідник. Це стало одним із важливих факторів швидкого відновлення діяльності Ольвії, а в подальшому і активному розвитку насамперед господарства Заповідника.

На 1946 р. штатний персонал мав такий склад: директор, заступник директора з адміністративної та господарської частини, молодший науковий співробітник, комендант-завідувач господарством, каменяр, тесляр, водій, бухгалтер та два сторожі [8, 2].

У газеті «Бугская заря» за 1946 р. від 21 вересня дано перелік людей, які брали участь у експедиції 1946 р. Так, керували дослідженнями Л. М. Славін, архітектор та археолог О. М. Карасьов від АН СРСР, від Ленінградського державного університету — С. І. Капошина, О. І. Леві, співробітник Заповідника Б. М. Рабічкін, від Інституту археології АН УРСР — Ф. М. Штігельман. Господарською діяльністю Заповідника завідував С. Д. Лисий, який на той час працював у Ольвії вже 40 років. Крім того, у дослідженнях міста брали участь і місцеві жителі Є. Михайличенко, К. Гряна, І. Шульга та учні парутинської школи О. Росинець, В. Перепада, О. Котенко з дитячого археологічного гуртка під керівництвом Ф. М. Штігельмана [9, 1–18].

У 1946 р. були відновлені бібліотека, музей, польові лабораторії (фото, камеральні), відреставровані приміщення для камеральної обробки матеріалу, їдальня, гуртожиток і т. д. Крім того, за сприяння Л. М. Славина була розширена і матеріально-технічна база експедиції, зокрема придбано автомобіль для експедиції. Відновилися екскурсійна діяльність. У 1946 р. в Ольвії побувало близько 800 екскурсантів [8, 13–15]. Також було проведено розкопки переважно житлових кварталів елліністичного та римського часу, в серпні здійснено дослідження на території некрополя міста.

Уже в 1946–1947 рр. Ольвійський державний історико-археологічний заповідник відновлює свою діяльність як науково-дослідна та музейна установа на довоєнному рівні. Активно публікуються результати досліджень, поліпшується матеріально-технічна база, заповідник продовжує свою діяльність як навчально-виробнича база практики, зокрема для Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка (далі — КДУ ім. Т. Г. Шевченка). Про важливість проведення археологічної практики саме в Ольвії зазначав В. А. Богусейович, аргументуючи це тим, що «в Ольвії організація археологічних досліджень є зразковою. Студенти можуть ознайомитися з досягненнями попередніх років. Розкопки є прекрасною практикою для всіх, хто спеціалізується на скіфо-античній археології» [4, 2]. Ця теза підтверджена й тим, що практику в Ольвії, крім студентів КДУ ім. Т. Г. Шевченка, проходили студенти й інших вищих навчальних закладів. «Слід зазначити велику роботу заповідника “Ольвія” з підготовки нових кадрів археологів. Ольвія завжди славилася, як одна з кращих археологічних шкіл нашої країни. Щорічно тут проводять свою археологічну навчально-виробничу практику студенти історичних факультетів ряду університетів (Ленінградського, Київського, Харківського, Одеського, Львівського) та педагогічних інститутів (Московського, Одеського, Харківського та інших), а також співробітники музеїв, які мають ольвійські відділи, експозиції та колекції (Одеського, Київського, Миколаївського та Херсонського)» [9, 1–18].

Активно в Ольвії проводилася наукова робота. Так, влітку 1946–1948 рр. у Заповіднику відбулися наукові конференції за участю співробітників експедиції, а також із запрошенням дослідників ольвійської тематики з інших наукових установ. На конференцію 1946 р. було підготовлено 6 доповідей, на конференцію 1947 р. — 14 доповідей та повідомлень, а в 1948 р. — вже 15 доповідей і повідомлень [9, 1–18].

Крім проведення наукових конференцій, співробітники Заповідника (Л. М. Славін, Б. М. Рабічкін, Ф. М. Штігельман) організовували лекційні заняття, переважно серед населення Миколаївської та Херсонської областей (для учнів шкіл, селян, робітників). У 1951 р. таких лекцій було проведено 24 [9, 1–18]. Також лекції-бесіди організовувалися і під час обідніх перерв на розкопі для студентів-практикантів.

Вже на 1951 р. основними завданнями Заповідника стають не відновлення його діяльності та відшкодування заподіяної шкоди, а повноцінна освітня й дослідницька робота, а саме: 1) продовження археологічних досліджень Ольвійського городища, некрополя та поселень Ольвійської хори; 2) проведення камеральних робіт над колекціями знахідок та будівельними

рештками; 3) проведення консерваційних та реставраційних робіт над монументальними пам'ятками; 4) дослідницьке вивчення історії та культури Ольвії, а також поселень Буго-Дніпровського Причорномор'я; 5) організація та проведення екскурсійної роботи; 6) публікація різних матеріалів на ольвійську тематику (звітів, монографій, науково-популярної літератури) [11, 78–80].

Отже, фактично відновлення діяльності Заповідника відбулося в досить короткі строки (1946–1947 рр. переважно) і важливу роль у цьому зіграв колектив науковців та працівників «Ольвії», очолюваний Л. М. Славіним. Важливе значення відіграло компетентне визначення пріоритетних завдань, злагоджені дії колективу, а також робота в різних напрямках діяльності установи із одночасним поновленням господарської бази та проведенням науково-дослідних робіт. Одним із завдань першої післявоєнної експедиції в Ольвії стало відновлення музейної експозиції.

Ольвійський музей, розміщений в будівлі сигнальної станції, серйозно постраждав під час німецької окупації, експонати було розграбовано, приміщення частково зруйновано. На 1950 р. стан ольвійського музею Л. М. Славін описував так: «Музей відновлений поки переважно засобами площинних матеріалів. Музей, відвіданням котрого закінчується екскурсія по Ольвії, ставить два завдання: 1) дати завершальний огляд основного з того, що було показано під час екскурсії, 2) показати ряд додаткових ілюстративних матеріалів, які безпосередньо пов'язані з лекціями екскурсовода. Музей містить основні висловлювання класиків марксизму-ленінізму про суспільство і його розвиток, зокрема — в рабовласницькій формації, історико-культурні карти з історії Причорномор'я, креслення і загальні види основних розкопаних ділянок стародавньої Ольвії. У музеї експонуються зразки посуду, начиння, прикрас та інших знахідок, що зустрічаються в Ольвії; тексти найголовніших епіграфічних пам'яток Ольвії; фото та малюнки основних груп пам'яток скіфський племен, що оточували Ольвію; креслення і фотографії відкритих розкопок ділянок скіфського і ранньослов'янського городищ і поселень Побужжя. Тут же експонуються піфоси, амфори, великі архітектурні деталі, зразки будівельних матеріалів та інших старожитностей Ольвії» [9, 1–18].

Згідно з путівником по Ольвії 1951 р., експозиція музею була побудована за тематичним принципом відповідно до епохи. Вона починалася з висловів класиків марксизму-ленінізму про рабовласницькі держави, причини грецької колонізації, основні етапи історії Ольвії, потім було представлено найважливіші епіграфічні пам'ятки, писемні згадки про давнє місто, металообробне, керамічне та інші виробництва, які існували

в ньому, зразки знахідок (глиняний, скляний та металевий посуд, металеві знаряддя, прикраси й начиння, кістяні та інші вироби, монети, клейма тощо), культура та мистецтво Ольвії, релігія, могильник, історія, побут і культура скіфів, сарматів та ранніх слов'ян, Ольвійська хора й історія археологічних досліджень полісу [11, 66–67].

У наступні роки музейна експозиція поповнилася новими знахідками. Зокрема, за путівником по Ольвії 1967 р., музей Заповідника, який до сьогодні розташований у тому ж приміщенні, складався з двох залів усередині Сигнальної станції та Лапідарію. У першому залі виставлено копію декрету Протогена, зразки посуду, клейм на амфорах, металевих виробів, теракот, вітрини присвячені рибальству та ткацтву, різним видам озброєння, нумізматична колекція. В другому залі виставлено колекцію різних типів амфор. Значну увагу приділено знахідкам, датованим першими століттями нашої ери, Ольвійській хорі та некрополю, племенам, які населяли території поруч з Ольвією. У цьому ж залі було виставлено зразки архітектурних деталей та черепиця. Великі речі, які не можна було розмістити всередині музею, розміщалися на спеціальному майданчику поряд з ним (жорна, зернотерки, залишки водовідводу та інше) [12, 69–77].

Крім музею, археологічні знахідки зберігалися і в фондах Заповідника. На 1951 р. фонди містилися в приміщенні колишньої Сигнальної станції (біля музею), в центральній частині Верхнього міста (біля ділянки АГД), в центральній частині Нижнього міста (біля ділянки НГ) [11, 68].

Одним із основних напрямів діяльності Ольвійського заповідника завжди була екскурсійна діяльність. Тому важливо прослідкувати зміни у цій сфері. Статистика за 1946–1950 рр. свідчить про збільшення з кожним роком напливу туристів. «Ось далеко неповні відомості про організовані екскурсії, які приїздили до Ольвії: в 1946 р. — 38 екскурсій з 800 учасниками, в 1947 р. — 40 екскурсій з 1500 учасниками, в 1948 р. — 96 екскурсій з 3500 учасниками, в 1949 р. — 142 екскурсії з 4580 учасниками, за 8 місяців 1950 (до 1/IX) 126 екскурсій з 3960 учасників» [9, 1–18]. Важливо зазначити, що точний підрахунок числа відвідувачів ускладнювало те, що відвідання Заповідника було безкоштовним і вхід був вільним. Крім того, екскурсії проводилися і на пам'ятках Ольвійської хори. Наприклад, у 1951 р. місяця роботи Інгулецько-Снігурівської експедиції відвідало близько 1500 екскурсантів [9, 1–18]. Наведені цифри свідчать про те, що, по-перше, населення регіону вже не тільки було зайняте на відновленні інфраструктури, зруйнованої війною, а й мало змогу на проведення наукових і просвітницьких заходів; по-друге, в самому Заповіднику могли з кожним роком приймати все більше екскурсантів. Крім того, кількість

відвідувачів, яка постійно зростала, вказувала на вагомість пам'ятки як історичного об'єкта та її значний науково-дослідницький потенціал.

Статистикою не охоплені групи та поодинокі екскурсанти, котрі відвідували Ольвію і оглядали її пам'ятники без екскурсоводів. Також збереглися книги із враженнями відвідувачів від Заповідника. Вони містять записи з подяками співробітникам, де, зокрема, йдеться про значення Ольвії як історичної пам'ятки та фахове проведення екскурсій [10].

Насамперед Заповідник з екскурсіями відвідували групи школярів та студентів. Але серед екскурсантів були і робітники заводів та фабрик, селяни, військові і, звичайно, представники інтелігенції. Здебільшого на екскурсії приїжджали місцеві жителі (Миколаєва, Очакова та південних районів Миколаївщини), на другому місці за кількістю екскурсантів йшла Херсонська область, на третьому — Одеська. Але на екскурсії приїжджали і з більш віддалених регіонів — з Києва, Кіровограда, Дніпродзержинська та ін. [9, 1–18]. Це свідчить про те, що Ольвію відвідували насамперед місцеві жителі, які отримували освіту (середню та вищу). Проте важливіше, що сюди приїздили екскурсанти з більш віддалених областей. Це є підтвердженням привабливості Ольвії як визначного пам'ятника античної доби для відвідувачів з різних регіонів, а також свідомостю того, що на початку 1950-х років населення вже мало змогу відвідувати не тільки найближчі пам'ятки, а й здійснювати досить довготривалі подорожі.

У 1946–1951 рр. Л. М. Славін керував розкопками у чотирьох експедиціях, що досліджували Ольвію та її хору, а саме: Ольвійською, Буго-Дніпровською, Снігурівською та Інгулецькою, якими за ці роки було проведено археологічні розвідки на обох берегах Бузького, правому березі Дніпровського, Березансько-Сосицького та південній частині Тилігульського лиманів, а також в нижніх течіях Дніпра, Інгулу та Інгульця [2, 34]. У «Путівнику» 1951 р. наведено перелік основних пам'яток, досліджених у повоєнні роки: с. Варваровка, урочище Дідова Хата, радгосп «Радсад», с. Козирка, с. Чортовате, урочище Закисова Балка, Сарикамиши, с. Петухівка, с. Дмитрівка, с. Кам'янка (Анчекрак), с. Вікторівка, с. Рибаківка (Аджиаск), с. Лупарева Балка, с. Скелька, с. Олександрівка, с. Станіслав, урочище Глибока Пристань [11, 62–65]. Цей перелік засвідчує важливість глибокого і всебічного вивчення Ольвії та її хори для розуміння процесів співіснування грецького та степового населення на одній території.

У 1952 р. через проблеми з фінансуванням наукових інституцій Державний історичний заповідник «Ольвія» припиняє своє існування як окрема установа в складі АН УРСР — його повторно включено до Інституту археології.

Отже, перші роки після звільнення від німецько-фашистської окупації були плідними не тільки для відновлення господарського чинника, матеріальної бази та повноцінних наукових досліджень у Державному історико-археологічному заповіднику «Ольвія», але й для розвитку усіх сфер його діяльності. Завдяки злагодженим та оперативним діям співробітників та грамотному керівництву експедицією і Заповідником зокрема фактично на 1947 р. установа відновила свою роботу на довоєнному рівні, а до 1951 р. основним завданням стояло вже не відновлення втраченого,

а активізація науково-дослідної, освітньої та експертної роботи.

Виділення Заповідника в окрему наукову установу при АН УРСР дало змогу більш ефективно та оперативно використовувати фінанси. Крім безпосереднього керування Заповідником та експедицією, Л. М. Славін активно брав участь в усіх аспектах діяльності (робота на розкопках, організація наукових конференцій, проведення лекцій та бесід на античну тематику та ін.). Це відіграло вирішальну роль у швидкому відновленні Ольвії як історичної та туристичної пам'ятки.

## ДЖЕРЕЛА

1. Бондарь Н. Н. Нариси музейной справи / Н. Н. Бондарь, Г. Г. Мезенцева, Л. М. Славин. — К. : Наукова думка, 1959. — 191 с.
2. Буйских С. Б. Славин Л. М. как исследователь хоры Ольвийского государства / С. Б. Буйских // Мир Ольвии: памятник исследователю и исследование памятника (к 90-летию профессора Л. М. Славина). — К., 1996. — С. 34–40.
3. Державний архів міста Києва. — Ф. Р-1246. — Оп. 13. — Спр. 104. — 8 арк.
4. Державний архів міста Києва. — Ф. Р-1246. — Оп. 13. — Спр. 222. — 37 арк.
5. Корпусова В. Н. Л. М. Славин — директор Института археологии Украины / В. Н. Корпусова // Мир Ольвии: памятник исследователю и исследование памятника (к 90-летию профессора Л. М. Славина). — К., 1996. — С. 24–31.
6. Максимов Е. В. Л. М. Славин в послевоенные годы (1945–1955 гг.) / Е. В. Максимов // Мир Ольвии: памятник исследователю и исследование памятника (к 90-летию профессора Л. М. Славина). — К., 1996. — С. 54–58.
7. Науковий архів Інституту археології НАН України (НА ІА НАНУ). — Ф. «Адміністративні матеріали 1946/47». — Спр. 47. — 16 арк.
8. НА ІА НАНУ. — Ф. 17. — Спр. 145. — 17 арк.
9. НА ІА НАНУ. — Спр. 147. — 161 арк.
10. НА ІА НАНУ. — Спр. 168 (без нумерації).
11. Славин Л. М. Древний город Ольвия / Л. М. Славин. — К. : Издательство АН УССР, 1951. — 96 с.
12. Славин Л. М. Здесь был город Ольвия / Л. М. Славин. — К. : Наукова думка, 1967. — 80 с.
13. Славин Л. М. Основні підсумки вивчення Ольвії за радянський період / Л. М. Славин // Наукові записки Інституту історії і археології АН УРСР. — Уфа, 1943. — Вип. 1. — С. 67–69.

## Дария Черкасская

### О ВОЗООБНОВЛЕНИИ РАБОТЫ ОЛЬВИЙСКОГО ИСТОРИКО-АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО ЗАПОВЕДНИКА В ПОСЛЕВОЕННЫЕ ГОДЫ

*В статье рассмотрены проблемы восстановления деятельности одного из крупнейших заповедников Украины — «Ольвии» — в 1945–1952 гг. В этот период сотрудники заповедника осуществляли исследовательские работы, расширив площадь изучения памятника раскопками ряда окрестных поселений, а также возродили хозяйственную базу и туристическую деятельность.*

**Ключевые слова:** Ольвия, Л. М. Славин, заповедное дело, послевоенный период, историко-археологический заповедник, музейное дело.

## Dariia Cherkaska

### RESUMPTION OF ACTIVITY AT OLBIO HISTORICAL AND ARCHAEOLOGICAL RESERVE IN POST-WAR PERIOD

*The article deals with the problem of restoration of one of the largest reserves of Ukraine — “Olbia” in 1945–1952s. During the following period the reserve staff did researches, extending the study area by excavations of number of surrounding settlements and revived economic base and tourism activities.*

**Key words:** Olbia, L. Slavin, reserve management, post-war period, historical and archaeological reserve, museum management.